

evaluatie, monitoring, effectonderzoek en data

Voorlichtingslessen seksuele diversiteit in het Voortgezet Onderwijs

Pilot onderzoek: observatie van LHBT-voorlichting

Prof. dr. Ton Mooij | Daan Fettelaar MSc

23 Februari 2012

Projectnummer: 34000936
Opdrachtgever: EduDivers

© 2012 ITS, Radboud Universiteit Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van het ITS van de Radboud Universiteit Nijmegen.

No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Voorwoord

Op verzoek van EduDivers heeft het ITS een pilot onderzoek uitgevoerd naar voorlichtingslessen in het Voortgezet Onderwijs. Deze lessen waren gericht op kenmerken van en het positief omgaan met seksuele diversiteit. Dit onderwerp sluit aan op het gegeven dat ‘seksuele gerichtheid’ of ‘seksuele geaardheid’ tussen personen verschilt. Het meest gangbaar is heteroseksueel zijn, maar er is ook sprake van gerichtheid op het eigen geslacht: ‘lesbisch’ (L) dan wel ‘homoseksueel’ (H) zijn, ‘biseksueel’ (B) zijn of ‘transgender’ (T) zijn. Bij elkaar genomen zijn de bedoelde voorlichtingslessen gericht op ‘LHBT-voorlichting’.

COC Nederland ondersteunde de uitvoering van het pilot onderzoek; EduDivers organiseerde de afspraken tussen de LHBT-voorlichtingsgroepen en het ITS. De observaties vonden plaats in de onderwijstypen van het Voortgezet Onderwijs, in 10 scholen verspreid in heel Nederland. Uitvoering vond plaats in de periode oktober 2011 tot en met december 2011. In totaal werden 24 lessen gegeven door 9 van de 23 LHBT-voorlichtingsgroepen in Nederland geobserveerd. Het ITS maakte daarbij gebruik van een gestructureerde observatiemethode. Daarbij stonden centraal: de aanwezige varianten van voorlichterskenmerken en voorlichtersgedrag; inhoud, materialen, werkvormen, en opvallende aspecten van de voorlichtingslessen in relatie tot het leerlingengedrag; en het verloop van de les als geheel.

Deze publicatie rapporteert de belangrijkste kenmerken, opvallende of typerende gebeurtenissen, en conclusies en aanbevelingen van het pilot onderzoek. Op een landelijke feedback bijeenkomst van de voorlichtingsgroepen, COC Nederland, EduDivers en het ITS op 21 januari 2012 te Utrecht, werden de resultaten van het onderzoek door het ITS gepresenteerd en besproken. Deze rapportage bevat ook een kort overzicht van de discussie die werd gevoerd op de landelijke feedback bijeenkomst. Het rapport realiseert aldus het doel van dit onderzoek: de ondersteuning van de discussie tussen de LHBT-voorlichtingsgroepen. De detailuitwerking van observatieverslagen wordt om redenen van anonimiteit en vertrouwelijkheid niet verstrekt.

Op 17 februari 2012 besloot het kabinet alle scholen in het primair en voortgezet onderwijs te verplichten tot het geven van voorlichting over ‘homoseksualiteit’. Naar verwachting gaat de maatregel in op 1 augustus 2012. De resultaten in deze publicatie kunnen bijdragen aan de fundering en uitwerking van de kwaliteiten van de benodigde voorlichtingslessen seksuele diversiteit.

Ton Mooij en Daan Fettelaar

Inhoud

1 Inleiding	1
1.1 Achtergronden	1
1.2 Onderzoeksvraag	2
2 Opzet van het pilot onderzoek	3
2.1 Methodiek	3
2.2 Het gestructureerd observatieschema	4
2.3 Analyse	7
3 Resultaten	9
3.1 Beschrijvende kenmerken van 24 voorlichtingslessen en de voorlichters	9
3.2 Inhoudelijke en didactische kenmerken van de voorlichtingslessen	14
3.3 Didactische kenmerken, relevantie en voorbeelden	25
3.3.1 Structuur van de les: inbedding in schoolcurriculum of -programma	25
3.3.2 Verschillen in didactisch-organisatorische aanpak en wensen	25
3.3.3 Begin les: leerlingen via bijv. icebreaker opener maken	26
3.3.4 Persoonlijk verhaal coming out	26
3.3.5 'Diversiteit op velerlei gebied' versus (slechts) seksuele diversiteit	26
3.3.6 'Open structuur' versus voorlichtersgestuurd	27
3.3.7 'Normatieve boodschap / benadering' versus 'open'	28
3.3.8 Inhoudelijk-didactische differentiaties	28
3.3.9 Persoonlijke kenmerken van voorlichters	29
3.4 Wisselwerking met en kenmerken van leerlinggedrag	30
3.5 Feedback bijeenkomst en discussie met voorlichters	32
4 Discussie en aanbevelingen	33
4.1 Naar een meer efficiënte en effectieve LHBT-voorlichting	33
4.1.1 Principe en kern van uitwerking	33
4.1.2 School- en curriculumbeleid	33
4.1.3 Uitvoering tijdens lessen	34
4.2 Vervolg van het pilot onderzoek	35
Referenties	37

1 Inleiding

1.1 Achtergronden

‘Seksuele gerichtheid’ of ‘geaardheid’ van personen kan verschillen (Dankmeijer, 1994; Martino, 2000). Meest gangbaar is heteroseksueel zijn, maar een persoon kan ook gericht zijn op het eigen geslacht: dan is sprake van ‘lesbisch’ (L) dan wel ‘homoseksueel’ (H) zijn van respectievelijk een vrouw of man (Green, Dixon, & Gold-Neil, 1993; Ferfolja, 2010). Een persoon kan ook op beide geslachten gericht ofwel ‘biseksueel’ (B) zijn, dan wel in verschillende mate de (geslachts)kenmerken van het andere geslacht (willen) overnemen ofwel ‘transgender’ (T) zijn (zie bijvoorbeeld Dankmeijer, 2011; Schouten, 2010).

Deze ‘LHBT’-variëaties op het gangbare patroon van heteroseksueel zijn worden niet in alle delen van de bevolking of het onderwijs eenvoudig geaccepteerd (Cotten-Huston & Waite, 2000; Inspectie van het Onderwijs, 2009). Zoals regelmatig in de media naar voren komt, kunnen LHBT-personen te maken krijgen met negatieve stereotypen, discriminatie, scheldpartijen, sociale isolatie en allerlei varianten van pesten, geweld en intolerantie. Mede om deze redenen wordt, hoewel spaarzaam, onderzoek uitgevoerd naar de stand van zaken en de mogelijke reductie van intolerantie en discriminatie. Voorbeelden van relevant onderzoek zijn dat naar interventie mapping in relatie tot LHBT-leerlingen (Kamps, 2010); de mogelijke invloed van school op het verminderen van psychosociale problemen bij leerlingen wegens LHBT (Metselaar, 2008); homofoob geweld (Buijs, Hekma, & Duyvendak, 2009; Ferfolja, 2010; Martino, 2000); en de effecten van voorlichting op het gebied van LHBT (Dankmeijer, 1994, 2011; Schouten, 2011).

Met behulp van dergelijk onderzoek wordt gepoogd zicht te krijgen op werkwijzen ter vergroting van de veiligheid van LHBT-personen, onder meer in en rond scholen (Dankmeijer, 2011; Morin, 1974). De bedoeling is om op specifieke manieren de negatieve discriminatie en sociale intolerantie te verminderen en met name de sociale cohesie en het onderling pro sociaal gedrag te vergroten (Beauvais & Jenson, 2002; Carbines, Wyatt, & Robb, 2006; Mooij, 1999a, 1999b, 2001; Mooij, Smeets, & De Wit, 2011; Morin, 1974).

In Nederland is nog weinig systematisch onderzoek verricht in verband met LHBT-kenmerken van personen in en rond school (zie ook Inspectie van het Onderwijs, 2009). Een belangrijke informatiebron is beschikbaar via de ‘sociale veiligheidsmonitor’ die het ITS tweejaarlijks uitvoert in opdracht van OCW. In overleg met OCW en de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) voerde het ITS in 2007 een secundaire analyse uit op gegevens van de veiligheidsmonitor Voortgezet (Speciaal) Onderwijs 2006 (Mooij, 2007). Dit gebeurde in opdracht van de CGB. Een eerste onderzoeksvraag betrof de mate waarin de ‘seksuele gerichtheid’ van personeel in scholen bepalend was voor het gevoel van (on)veiligheid en de mate waarin men slachtoffer

was geworden van incidenten. Het bleek dat homoseksueel of lesbisch zijn, dan wel biseksueel zijn, bij personeelsleden (docenten en overig personeel) een extra risico inhield in verband met het ervaren van discriminatie en diverse soorten geweld verricht door leerlingen en mededocenten. Tevens kwam naar voren dat deze discriminatie vanwege seksuele gerichtheid functioneert in een context waarin ook andere varianten van discriminatie en geweld aantoonbaar voorkomen (zie ook Mooij, 2011a, 2011b). Er zijn velerlei specifieke relaties met achtergrondkenmerken van leerlingen en personeelsleden (met name herkomst, religieuze overtuiging), of met kenmerken van de school en gevoelens van (on)veiligheid en het ervaren van geweldsincidenten.

1.2 Onderzoeksvraag

Mede gesteund vanuit COC Nederland zijn in Nederland in totaal 23 LHBT-voorlichtingsgroepen actief bezig met voorlichting in scholen. Binnen en tussen deze LHBT-voorlichtingsgroepen bestaat van oudsher veel discussie over hoe de voorlichting inhoudelijk en didactisch het beste kan worden ingevuld. Om deze reden verzocht EduDivers medio mei 2011 om een offerte met uitwerking van een pilot onderzoek naar deze voorlichting. Het doel van de pilot zou zijn het initiëren van een discussie over hoe de LHBT-voorlichtingsgroepen de voorlichting zo effectief mogelijk kunnen inrichten. Van belang daarbij zou zijn dat de voorlichtingsgroepen zelf kunnen reflecteren over de inhoud, werkwijzen en veronderstelde effecten van de voorlichting.

In dit onderzoeksverslag wordt vermeld hoe dit pilot onderzoek op verzoek van EduDivers werd opgezet en uitgevoerd. Dit gebeurde met name via gestructureerde observatie van een variëteit aan voorlichtingslessen in klassen Voortgezet Onderwijs. Er wordt ook verslag gedaan van de belangrijkste bevindingen. De onderzoeksopzet en resultaten werden aan de orde gesteld in een landelijke feedback bijeenkomst met de LHBT-voorlichtingsgroepen d.d. 21 januari 2012. Ook van deze feedback en resultaten daarvan wordt hier verslag gedaan. Tenslotte worden diverse aanbevelingen gedaan ter ondersteuning van de verdere discussie en besluitvorming binnen en tussen de LHBT-voorlichtingsgroepen.

2 Opzet van het pilot onderzoek

2.1 Methodiek

Op verzoek van opdrachtgever EduDivers is het pilot onderzoek ingericht als een gestructureerde observatie van kenmerken van voorlichtingslessen over seksuele diversiteit in het Voortgezet Onderwijs. EduDivers heeft de voorlichtingsgroepen en te observeren lessen voorgedragen en de afspraken voor de onderzoekers op de scholen gemaakt. Er is, gegeven de beperkte mogelijkheden wat betreft tijd en kalenderperiode, gestreefd naar een spreiding in de lesobservaties wat betreft onderwijstypen en leerjaren in het VO. In totaal negen lokale groepen voorlichters werkten mee aan het pilot onderzoek. Van deze voorlichtingsgroepen zijn in totaal 24 voorlichtingslessen geobserveerd op tien scholen: negen middelbare scholen en één MBO-school: zie Tabel 1.

Tabel 1 – Kenmerken van 10 scholen waarin 24 lesobservaties plaatsvonden

School	Lessen	Provincie: afdeling	Denominatie	Datum	Lokatie binnen school	Curriculum- context
A	1 t/m 6	Gelderland	Openbaar	18/10/2011	Klaslokaal	'Seksdag': thema's seksualiteit, samenlevingsvormen
B	7 t/m 8	Friesland	Interconfessi- oneel	07/11/2011	Klaslokaal	Vak levensbeschouwing, binnen het thema 'anders'
C	9 t/m 10	Groningen- Drenthe	Christelijk	11/11/2011	Klaslokaal	Vak maatschappijleer thema 'ik en de groep'
D	11 t/m 12	Overijssel	Christelijk	14/11/2011	Klaslokaal	Vak godsdienst
E	13 t/m 14	Gelderland	Openbaar	17/11/2011	Klaslokaal	Vak cultuurgeschiedenis
F	15	Gelderland	Openbaar	21/11/2011	Klaslokaal	Vak levensbeschouwing, hoofdstuk seksualiteit
G	16 t/m 18	Noord Holland	Openbaar	25/11/2011	Aula/ klaslokaal/ gymlokaal	'Diversiteitweek': diverse vormen
H	19 t/m 20	Zuid Holland	Openbaar	28/11/2011	Klaslokaal	Vak CKV, thema 'anders'
I	21 t/m 22	Groningen	Gereformeerd	06/12/2011	Klaslokaal	Vak Godsdienst /lesbrief
J	23 t/m 24	Gelderland	Openbaar	12/12/2011	Klaslokaal	Vak Maatschappijleer

De informatie in Tabel 1 verheldert dat de lessen plaatsvonden in de periode oktober – december 2011. De scholen ofwel schoolgemeenschappen waar is geobserveerd, zijn verspreid over het land. Er zijn geen lessen geobserveerd in de grootste steden (G4). Vier scholen hebben een christelijke signatuur; de overige vijf zijn openbaar. Tabel 1 geeft de verdere informatie per school wat betreft lessen, provincie waar de LHBT-voorlichtingsgroepen zijn gesitueerd, denominatie, observatietijden en schoollocaties, en de curriculumcontext waarin de voorlichting was gepland.

2.2 Het gestructureerd observatieschema

Het observatieschema is tot stand gekomen op basis van de in hoofdstuk 1 vermelde literatuur, overleg met EduDivers, een voorbereidend overleg met enkele LHBT-voorlichtingsgroepen, eigen expertise, en de beoogde beantwoording van de onderzoeksvraagstelling. In de structurering van het observatieschema werden uiteindelijk de volgende soorten kenmerken onderscheiden:

- Administratieve gegevens (observatoren, klas, denominatie, leerjaar, vak, docent).
- Kenmerken van voorlichters en voorlichtersgedrag.
- Visie seksuele diversiteit ('normaliteit', 'diversiteit', 'anders nl.....').
- Opstelling / tijdsbesteding.
- Inhoud les: inleiding, doel, werkwijzen, thematiek, programma's, materialen.
- Wisselwerking met soorten leerlinggedragingen.
- Overige (opvallende) aspecten van de voorlichtingsles.
- Verloop van de les als geheel / evaluatie.

Het gestructureerd observatieschema diende als handvat bij de observatie van lessen. Om budgettaire redenen zijn zes van de 24 lessen geobserveerd door twee observatoren; de overige lessen zijn geobserveerd door één observator. Het tijdens de observaties gebruikte schema wordt hieronder in zijn geheel weergegeven.

Observatie nr.....Persoon T | D Datum:..... Dag.....Plaats.....

Klas .....

Tijd begin:.....Tijd eind:.....

Onderwijstype/niveau klas	Denominatie school
LWOO/praktijkonderwijs VMBO BB/KB VMBO TL/GM VMBO/HAVO HAVO HAVO/VWO VWO of	Openbaar / Rooms-Katholiek / Protestants-Christelijk Gereformeerd / Islamitisch Anders nl.....
Leerjaar leerlingen	Locatie plaatsvinden voorlichting
1 2 3 4 5 6	klaslokaal eigen schoolruimte andere plaats
Vak / project	Context vak / project
vak project themaweek anders geen onbekend	seksualiteit / seksuele vorming discriminatie samenle- vingsvormen anders
Docent aanwezig	
ja nee gedeeltelijk anders	

Voorlichter(s)

Geslacht / geardeheid leeftijd	Ervaring met voorlichting Uitgaan van leerlingen
voorlichter 1: man vrouw ho – le – bi	Weinig / midden / veel Weinig / midden / veel
voorlichter 2: man vrouw ho – le – bi	Weinig / midden / veel Weinig / midden / veel
voorlichter 3: man vrouw ho – le – bi	Weinig / midden / veel Weinig / midden / veel
Visie seksuele diversiteit	Visie voorlichting
nadruk op normaal/gewoon zijn	Evt. expliciet kenbaar maken inhoud / didactiek / doel- stelling
nadruk op verschillen/diversiteit.....	
Anders nl.....	
Opstelling / positie voorlichters in lokaal	Groepering leerlingen
Frontaal / klassikaal (rijen, vierkant)	Klassikaal (rijen, vierkant)
In cirkel (groepsgericht)	Cirkel (groepsgericht)
Bij elkaar / verspreid in groep leerlingen	Anders nl.....
Anders nl.....	
% tijd besteed aan eigen coming out verhaal voorlichters	..... Hoe?
% tijd besteed aan algemene informatievoorziening	..... Hoe?
% tijd besteed aan wekken interesse leerlingen via leerlingen	..... Hoe?

Inhoud/verloop les

	Minuten	Leerlinggedrag		
		% oplettend, interesse, meedoend	weerstand (aanleiding/ reactie)	storend (aanleiding/ reactie)
Inleiding ja nee; vorm				
Doel ja nee; formulering				
Werkwijze mogelijke werkwijzen: klassikaal coming-out verhaal, interview situatie, discussie onder leerlingen, discussie tussen voorlichter en leerlingen, vraag en antwoord, spel (anonieme vragen, associatie, stellingen...), casussen bespreken, groeps/kringgesprek, leerlingen agenderen / voorlichter bepaalt de inhoud				
Thematiek mogelijke thema's: coming out, homobeweging/gaypride/ homo-evenementen, pesten, stereotypen, discriminatie, uitschelden, bisexualiteit, seksualiteit, veiligheid, man-vrouw rollen, verwijzing voor homoseksuele leerlingen, aangeboren/aangeleerd, kinderen krijgen/adopteren, trouwen, pr voor de eigen vereniging/stichting, religie/geloof, transgender soa's en hiv, eigen seksuele ervaring				
Specifieke programma's evt. vaste programma's / lespakketten: Leidse methode, Homo in de klas, Gay & Straight Alliances (GSA's), (GGD: Lang Leve de Liefde, Week van de Lentekriebels)				
Materialen mogelijke materialen: vragenlijsten, de Mindmap, posters en kaarten, krantenartikelen, folders, spellen, quiz, literatuur, boeken, video's, poppen (man/vrouw), interviews, werkstuk-informatiepakket,...				
Overig opvallend				

Evaluatie (zo mogelijk heel kort gesprek, observatie gedrag enzovoorts)

Evaluatie met / volgens leerlingen
positief
negatief
algemeen
Evaluatie met / volgens docent
positief
negatief
algemeen
Eigen evaluatie voorlichter
positief
negatief
algemeen
Evaluatie onderzoeker
positieve effecten bij leerlingen
negatieve effecten bij leerlingen
algemeen

2.3 Analyse

De gegevens uit de lesobservaties zijn relatief omvangrijk (circa zes pagina's per les). Deze informatie is kwalitatief geanalyseerd. Dit wil zeggen dat de uitgeschreven lesobservaties zijn bestudeerd wat betreft meer algemene kenmerken, het mogelijk optreden van bepaalde patronen daarbinnen, en specifieke omstandigheden of bijzonderheden. Het accent is gelegd op combinaties van inhoudelijk-didactisch-organisatorische kenmerken wat betreft het verloop van de les en kenmerken van het voorlichtings- en leerlinggedrag. Het gaat hierbij om het 'uitfilteren' van dat wat meer systematisch overeenkomt dan wel varieert tussen voorlichtingsgroepen versus dat wat exemplarisch is of ook meer incidenteel plaatsvindt tijdens een voorlichtingsles of in een specifieke klas of school.

De interpretatie van de observaties is geplaatst in een pedagogisch-didactisch kader waarin ook de variaties in bewuste of onbewuste keuzen van voorlichtingsgroepen tot uitdrukking kunnen komen. De uiteindelijke resultaten geven daarmee ook inzicht in de mogelijke gevolgen van die keuzen en beschrijven of inventariseren mogelijke handelings-alternatieven. De bedoeling is dat de LHBT-voorlichtingsgroepen deze informatie kunnen benutten om van elkaar, via dit onderzoek, te leren en zo de kwaliteit van de voorlichtingslessen kunnen vergroten.

3 Resultaten

Allereerst worden meer beschrijvende kenmerken van de 24 voorlichtingslessen en voorlichters vermeld. Vervolgens worden meer inhoudelijke en didactische kenmerken gespecificeerd. Daarna wordt ingegaan op de meer opvallende algemene kenmerken en worden specifieke voorbeelden vanuit lessen naar voren gebracht. Tenslotte wordt kort verslag gedaan van de feedback bijeenkomst naar aanleiding van deze resultaten.

3.1 Beschrijvende kenmerken van 24 voorlichtingslessen en de voorlichters

Een samenvattend overzicht van de beschrijvende kenmerken van de 24 geobserveerde lessen en de respectievelijke voorlichters is gegeven in Tabel 2 op de volgende pagina's. Per school en les wordt informatie gegeven over:

- de observatietijd (tijdstip van de dag)
- het onderwijstype Voortgezet Onderwijs
- het leerjaar
- kenmerken van de voorlichters (aantal meestal 2, sexe, leeftijd veelal 20 - 40)
- de groepering van de leerlingen (veelal in een cirkel)
- de opstelling van de voorlichters in de klas (veelal ook in de cirkel)
- de aanwezigheid van een (klas)docent (in meeste gevallen wel aanwezig)
- het percentage tijd door voorlichters besteed aan het eigen coming-out verhaal
- het percentage tijd besteed aan algemene informatie over seksuele diversiteit
- het percentage tijd besteed aan het wekken van de interesse van de leerlingen
- de inhoud of thematieken die tijdens de les aan bod kwamen

Tabel 2 laat zien dat de spreiding naar onderwijstypen en leerjaren grotendeels conform de bedoelingen is. De voorlichters zijn veelal jonger dan 40 jaar. Leerlingen en voorlichter zitten meestal in een cirkel; ook de docent is veelal aanwezig. Bijna altijd komt het eigen coming out verhaal aan de orde; de overige thematieken kunnen soms nogal variëren: zie Tabel 2.

Tabel 2 – Beschrijvende kenmerken van voorlichtingslessen en voorlichter(s)

School	Lesnr.	Tijd les	Onderwijs-type	Leer-jaar	Voorlichters: Aantal en per persoon: geslacht, leeftijd, geaard- heid ho/le/bi, inschatting ervaring met voorlichting)	Groepering van leerlin- gen	Opstelling van voor- lichters	Docent aanwezig?	% besteed aan eigen coming out	% besteed aan algeme- ne informa- tie	% besteed wekken inte- resse leer- lingen via leerlingen	Thematieken
A	1	8.45- 9.30	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, homo, veel; man, 20-30, homo, midden	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	22	9	65	COC, coming out, transgender, travestie, homobeweging / gay pride / homo-evenementen, discrimi- natie, man-vrouwrollen, kinderen krijgen / adopteren, biseksualiteit, aangeboren / aangeleerd, seksuele handelingen, religie, beroepsrollen
	2	9.31- 10.16	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, homo, veel; man, 20-30, homo, midden	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	22	9	65	Idem
	3	10.46- 11.30	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, homo, veel; man, 20-30, homo, midden	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	22	4	70	Idem
	4	11.35- 12.15	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, homo, veel; man, 20-30, homo, midden	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	22	4	70	Idem
	5	12.45- 13.30	HAVO	3	2: man, 20-30, bi, midden; man, 50-60, bi, weinig	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	11	4	35	Man-vrouwrollen, biseksualiteit, stereotypen, uiterlijkheden, seksue- le handelingen, coming out
	6	13.30- 14.15	HAVO	3	2: man, 20-30, bi, midden; man, 50-60, bi, weinig	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	ja	11	4	35	Idem

<i>School</i>	<i>Lesnr.</i>	<i>Tijd les</i>	<i>Onderwijs-type</i>	<i>Leer-jaar</i>	<i>Voorlichters: Aantal en per persoon: geslacht, leeftijd, geaard- heid ho/le/bi, inschatting ervaring met voorlichting)</i>	<i>Groepering van leerlin- gen</i>	<i>Opstelling van voor- lichters</i>	<i>Docent aanwezig?</i>	<i>% besteed aan eigen coming out</i>	<i>% besteed aan algeme- ne informa- tie</i>	<i>% besteed wekken inte- resse leer- lingen via leerlingen</i>	<i>Thematieken</i>
B	7	9.20-10.40	VMBO GL/TL	2	2: man 30-40, ho, veel; vrouw, 20-30, le, midden	Cirkel (groepsge- richt)	Voor de cirkel	ja	20	20	20	Coming out, pesten, man- vrouwrollen, verwijzing naar COC, aangeboren / aangeleerd, kinderen krijgen / adopteren, pr voor eigen vereniging, religie / geloof, herken- ningstekens
	8	10.50-12.00	VMBO GL/TL	2	2: man 30-40, ho, veel; vrouw, 20-30, le, midden	Cirkel (groepsge- richt)	Voor de cirkel	ja	20	20	20	Idem + transgender, travestie
C	9	08.05-09.35	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, ho, veel; vrouw, 20-30, le, weinig	Klassikaal (rijen)	Voor de klas	Nee	12	25	50	Stereotypen, gay pride, biseksuali- teit, seksuele handelingen, man- vrouwrollen, kinderen krijgen / adoptereren, seksuele handelingen, vóórkomen homoseksualiteit, coming out, aangeboren / aange- leerd
	10	9.50-11.10	VMBO GL/TL	3	2: man, 20-30, ho, veel; vrouw, 20-30, le, weinig	Klassikaal (rijen)	Voor de klas	Nee	12	15	60	Idem + pesten / schelden
D	11	11.24-12.10	HAVO	5	2: man 20-30, ho, veel; vrouw 40-50, le, veel	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	10	10	80	Man-vrouwrollen, kinderen krijgen / adopteren, gezinssituaties, coming out, COC, vóórkomen homoseksua- liteit, religie
	12	12.14-13.00	HAVO	5	2: man 20-30, ho, veel; vrouw 40-50, le, veel	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	10	10	80	Idem

<i>School</i>	<i>Lesnr.</i>	<i>Tijd les</i>	<i>Onderwijs-type</i>	<i>Leer-jaar</i>	<i>Voorlichters: Aantal en per persoon: geslacht, leeftijd, geaard- heid ho/le/bi, inschatting ervaring met voorlichting)</i>	<i>Groepering van leerlin- gen</i>	<i>Opstelling van voor- lichters</i>	<i>Docent aanwezig?</i>	<i>% besteed aan eigen coming out</i>	<i>% besteed aan algeme- ne informa- tie</i>	<i>% besteed wekken inte- resse leer- lingen via leerlingen</i>	<i>Thematieken</i>
E	13	8.30-9.40	HAVO	4	3: man, 20-30, ho, midden; man, 20-30, ho, midden; vrouw, le, veel	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	25	10	40	Coming out, pesten, stereotypen, uitschelden, discriminatie, veilig- heid, man-vrouwrollen, verwijzing / hulp homoseksuele leerlingen, aangeboren / aangeleerd, kinderen krijgen / adopteren, pr voor eigen vereniging, religie / geloof, weer- stand tegen homo's, pr voor eigen vereniging
	14	9.57-11.05	HAVO	4	3: man, 20-30, ho, midden; man, 20-30, ho, midden; vrouw, le, veel	Cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Ja	25	10	40	Idem
F	15	12.40-14.24	HAVO	3	3: vrouw, 20-30, le, veel; vrouw, 20-30, le, midden; man, 20-30, ho, weinig	Begin kort klassikaal (rijen), daarna cirkel (groepsge- richt)	In cirkel / verspreid in groep	Nee	5	25	10	Gay pride, kinderen krijgen, coming out, religie, seksuele handelingen, tekens homobewe- ging, weerstand tegen homo's, trouwen, stereotypen, uitschelden, pesten
G	16	9.27-10.10	MBO	1	3: vrouw 40-50, le, veel; vrouw 50-60, -, man, 30-40, ho	Tafels u- vorm (groepsge- richt)	binnnen / voor u-vorm	Ja	5	10	50	Stereotypen, discriminatie, coming out
	17	10.14-10.55	MBO	1	4: man, 40-50, ho, -; man, 60-70, ho, -; man, 60-70, ho, -; man, 40-50, ho	In (meerde- re) cirkel(s) (groepsge- richt)	In cirkel(s)	Nee				Idem
	18	11:20 – 12:10	MBO	1	3: vrouw 40-50, le, veel; vrouw 50-60	Tafels u- vorm (groeps- richt)	Binnen/ voor u-vorm	Nee	0	15	20	Gay pride, GSA, gedrag, stereoty- pen

<i>School</i>	<i>Lesnr.</i>	<i>Tijd les</i>	<i>Onderwijs-type</i>	<i>Leer-jaar</i>	<i>Voorlichters: Aantal en per persoon: geslacht, leeftijd, geaard- heid ho/le/bi, inschatting ervaring met voorlichting)</i>	<i>Groepering van leerlin- gen</i>	<i>Opstelling van voor- lichters</i>	<i>Docent aanwezig?</i>	<i>% besteed aan eigen coming out</i>	<i>% besteed aan algeme- ne informa- tie</i>	<i>% besteed wekken inte- resse leer- lingen via leerlingen</i>	<i>Thematieken</i>
H	19	11:15-12:55	VWO	5	3: vrouw 30, ?, veel; man, 30, ?, veel; vrouw, 30-40, ?, weinig	Cirkel (groepsge-richt)	Voor cirkel	Ja	9	50	10	Pesten, discriminatie, uitschelden, seksualiteit, seksuele handelingen, pr voor eigen vereniging, veiligheid, homobeweging, stereotype uiterlijk en gedrag, coming out, relaties, trouwen, gay pride, GSA, vóórkomen homoseksualiteit, pr voor eigen vereniging
	20	14:12-15:47	VWO	5	2: vrouw 30, ?, veel; man, 30, ?, veel	Cirkel (groepsge-richt)	Voor cirkel	Ja	1	50	10	Pesten, discriminatie, uitschelden, seksualiteit, seksuele handelingen, pr voor eigen vereniging, sereoty-pen, man-vrouwrollen, uiterlijk en gedrag, homobeweging, religie, vóórkomen homoseksualiteit, pr voor eigen vereniging
I	21	11:18-12:05	HAVO	3	1: vrouw 40-50, le, midden	Klassikaal (rijen)	Voor de klas	Ja	65	5	0	Coming out, relaties, religie, pr voor eigen vereniging
	22	13:20-14:10	HAVO	3	1: vrouw 40-50, le, midden	Klassikaal (rijen)	Voor de klas	Ja	65	5	0	Coming out, religie, relaties, kinderen krijgen, gay pride, pr voor eigen vereniging
J	23	08.31-9.52	VMBO LWOO	2	3: vrouw 20-30, le, veel; vrouw 15-20, le, weinig; man 20-30, ho, midden	Cirkel (groepsge-richt)	In cirkel	Nee	0	20	9	Coming out, homobeweging / gaypride / homo-evenementen, pesten, man-vrouwrollen, kinderen krijgen / adopteren, transgender
	24	10.12-11.26	VMBO LWOO	2	3: vrouw 20-30, le, veel; vrouw 15-20, le, weinig; man 20-30, ho, midden	Cirkel (groepsge-richt)	In cirkel / verspreid in groep	Nee	4	25	7	Coming out, homobeweging / gaypride / homo-evenementen, pesten, man-vrouwrollen, kinderen krijgen / adopteren, soa's

3.2 Inhoudelijke en didactische kenmerken van de voorlichtingslessen

In Tabel 3 op de volgende pagina's staat per les een overzicht van de diverse inhoudelijke onderdelen, een toelichting op de werkwijzen en materialen die werden benut, de tijdsduur per onderdeel en de tegelijkertijd geobserveerde leerlingengedragingen (percentages oplettend; storend; en weerstand tonend). Per onderdeel is zoveel informatie als mogelijk weergegeven. Hierbij is mede van belang dat het budget in deze pilot niet toereikend was om steeds twee observatoren aanwezig te laten zijn.

De onderdelen 'icebreaker', 'associatiespel', 'coming out' verhaal en 'vraag-antwoordspel' komen vaak voor. Veelal is sprake van oplettend en geïnteresseerd gedrag van leerlingen; binnen en ook tussen lessen kunnen echter duidelijke schommelingen in percentages oplettend versus storend leerlinggedrag worden geconstateerd.

Op de samenhangen tussen diverse aanbod- en voorlichterskenmerken met bepaalde leerlinggedragingen wordt na presentatie van Tabel 3, in par. 3.3, nader ingegaan.

Tabel 3 – Kenmerken van inhoud en materialen tijdens de voorlichtingslessen, mede in relatie tot het leerlingengedrag

Voorlichtings-les(sen) (school)	Onderdeel	Toelichting / werkwijze / materialen	Duur in min.	Leerlingen % oplettend	Leerlingen: storend	Leerlingen: weerstand
1/2/3/4 (A)	1. inleiding en doel	Wat is COC Arnhem? Wat organiseren zij? COC geeft o.m. voorlichting en dat is wat er nu gaat gebeuren. Opzet van de les wordt duidelijk gemaakt.	+4	95-100		
	2. icebreaker	Stoelendans op basis van uiterlijke en niet-uiterlijke kenmerken. Bijvoorbeeld iedereen die voetbalt, blond haar heeft enz. wisselt van plaats. Laatste ronde: iedereen die iemand kent die homo is, wisselt van plaats.	+5	95-100	Spel lokt veel beweging uit (niet storend).	
	3. associatiespel	Op een whiteboard wordt in het midden het woord 'homoseksualiteit' geschreven. Leerlingen mogen hun associaties geven en dat wordt dan bij het woord gezet. Dit mondt uit in een vraag / antwoord ronde tussen voorlichter en leerlingen.	+ 12			
	4. coming outverhaal	Voorlichters vertellen beiden hoe ze ontdekten dat ze homo zijn en hoe ze hier vervolgens mee omgingen en omgaan in hun sociale- en school/werkomgeving.	+10	95-100		
	5. stellingenspel	Leerlingen krijgen door middel van een PPT stellingen te zien. Voorbeelden: 'Er zijn geen voetballers die homo zijn'; 'Op deze school is het geen probleem om homo te zijn'. Aan de ene kant van de klas hangt een briefje aan de muur met 'eens', aan de andere kant 'oneens'. Leerlingen moeten aan die kant van de klas gaan staan waar hun opvatting ligt. Discussie onder leerlingen.	+12	95-100	Groepjes leerlingen zijn rumoerig / zijn onderling in gesprek over de stelling (niet erg storend).	
5/6 (A)	1. inleiding en doel		+ 3	95-100		
	2. icebreaker	Zie voorlichtingslessen 1234, maar dan zonder de laatste ronde.	+ 5	95-100		
	3. associatiespel	Zie voorlichtingslessen 1234. Mondt uit in discussie onderling en discussie tussen voorlichter en leerlingen.	+25	95	Bij les 5 is het wat rumoerig. De docent roept een paar leerlingen tot de orde.	
	4. persoonlijke vragen.	Leerlingen krijgen de kans om de (persoonlijke) vragen die ze altijd al aan een homo wilden stellen, af te vuren op de beide voorlichters.	+5	100		

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
7/8 (B)	1. kenmerken spel	Leerlingen gaan staan (en daarna weer zitten) op basis van bepaalde kenmerken die worden genoemd. Bijv. 'ik kampeer regelmatig', of 'ik heb wel eens gepest'. Moraal: Door te gaan staan, neem je als leerling misschien een minderheidspositie in.	+8	95		
	2. vragen aan de klas (vraag en antwoord)	Vraag en antwoord: waar denken jullie aan bij homoseksualiteit? Kennen jullie (bekende) homo's? Hoeveel mensen zijn homo volgens jullie? Hoe weet je of je homo of hetero bent? Leerlingen en voorlichter beantwoorden deze vragen.	+8	95		De tweede les begint rumoerig: paar leerlingen (10%) doen 'homo's' na en wijzen naar elkaar. Carry Slee is lesbisch: nou die boeken lees ik niet meer. COC is dat 'cock'? De voorlichter grijpt in: Wij zijn hier om jullie wat te vertellen en dat doen we met respect, dat verwachten we ook van jullie. Anders stuurt de docente jullie eruit.
	3. coming out verhaal eerste voorlichter	Voorlichter (VI) vertelt over eigen coming out, en vraagt of leerlingen in de klas of in de school uit de kast kunnen komen.	+9	100		
	4. vraag en antwoord	Hoeveel % is homo? / Wat als je burens homoseksueel zijn? / Hoe vertel je een klein kind hoe het kan dat iemand twee vaders of twee moeders heeft? / ...	+7	95-100		
	5. coming out verhaal tweede voorlichter	Vertelt over coming out.	+4	100		
	6. over COC	Informatievoorziening COC en afdeling / geschiedenis / herkenningssymbolen (informatievoorziening).	+8	95		
	7. vraag en antwoord	Over omgang met homoseksualiteit vanuit het perspectief van de leerlingen.		95		
	8. over COC		+5			
	9. stellingen	Leerlingen krijgen stellingen (bijv. 'homoseksualiteit is een ziekte') te horen waarop ze mondeling mogen reageren.	+6			

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
	10. afsluiting	Afsluiting en evaluatieformulieren laten invullen / aanreiken informatiefolders voor werkstuk; verwijzing naar website COC .	+10	95		
9/10 (C)	1. inleiding	Kort voorstellen en behandelen regels tijdens de les.	+5	95-100		
	2. associatiespel	Categorieën die op bord verschijnen: stereotype kenmerken; seksuele handelingen; vraag en antwoord. Leerlingen agenderen.	+20	90	Eerste les: Enkele leerlingen voeren een eigen gesprek. Bij de 2 ^e les zit een jongen te klieren met giebelende meisjes achter hem.	
	3. stereotypen	Aan de hand van associaties. Boodschap: mensen kunnen maar beperkt informatie verwerken, daarom passen we de werkelijkheid in hokjes en ontstaan er generaliserende stereotypen.	+5	90	Eerste les: enkele leerlingen voeren een eigen gesprek. Voorlichter laat zo nodig even een stilte vallen.	
	4. vraag en antwoord	Vóórkomen homoseksualiteit; aangeboren / aangeleerd; seksualiteitspectrum; kinderen krijgen; homoseksueel zijn in school. Bij de eerste les zijn het voornamelijk de voorlichters die agenderen, bij de tweede les doen ook leerlingen dit.	+32	95-100		
	5. coming out verhalen	Voor en na onderdeel 3; persoonlijke coming out verhalen van respectievelijk de eerste en de tweede voorlichter.	+12	100		
	6. afsluiting	Einde les, verwijzing naar website met daarop (door)verwijzingen en informatie.	+2	95-100		
11/12 (D)	1. introductie door docente	Docente introduceert de mensen van het COC.	+2	100		
	2. wat is het COC?	Betekenis, korte geschiedenis.	+2	95-100		
	3. kort voorstellen	Naam, geaardheid, werk / studie.	+2	100		
	4. kringgesprek	Vraag en antwoord, gesprek tussen leerlingen en voorlichters, tussen voorlichters en leerlingen onderling, leerlingen agenderen.	+40	90-100	Bij de tweede les zijn een paar jongens onderling aan het klieren. De docente corrigeert direct.	

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
13/14 (E)	1. kort voorstellen		+2	95-100		
	2. (anoniem) vragen stellen	Er worden kleine briefjes uitgedeeld waarop leerlingen anoniem vragen kunnen stellen over homoseksualiteit / aan homo's. Deze vragen worden vervolgens door een voorlichter voorgelezen (behalve als er een directe verwijzing naar een persoon in staat). Een andere voorlichter schrijft de vragen met steekwoorden op het bord.	+10	95-100		
	3. coming out	Voorlichters vertellen hun coming out verhaal (daarmee worden veel van de vragen beantwoord).	+17	100		
	4. vervolg beantwoording vragen	De overgebleven vragen worden beantwoord.	+20	95-100		
	5. stellingenspel	Verskillende stellingen, o.m. 'een ambtenaar mag weigeren een homostel te trouwen'; 'homostellen mogen kinderen opvoeden'.	+19 (2 ^e les 8 min.)	95-100		
	6. afsluiting	Dank voor aandacht. Een folder van de vereniging wordt uitgedeeld ('gooi deze niet weg').	+2	95-100		
15 (F)	1. video	Fragmenten.	+11	100		
	2. afspraken (regels) en voorstellen	Gezamenlijk afspraken maken (o.m. geen namen van personen in school noemen) door voorlichters en leerlingen. Deze afspraken worden op het bord geschreven. Kort voorstellen door voorlichters en leerlingen (eigen naam noemen en aangeven of je iemand kent die homo is).	+7	95-100	Een leerling wijst klierend een medeleerling aan als homo. Hij wordt herinnerd aan de afspraken.	
	3. energizer	Mijn naam is ... en ik houd van ... en iedereen die het eens is, staat op en wisselt van plaats. Zo blijft er één over die vervolgens ook zo'n uitspraak doet.	+5			

<i>Voorlichtings- les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
	4. associatiespel	Leerlingen agenderen.	+27	70-100	Groepsgedrag: jongens zitten doorlopend te giechelen en zijn rumoerig. -VI: Ik snap niet wat er zo grappig is...; Jullie hebben duidelijk voorlichting nodig als jullie het onderwerp zo weinig serieus nemen. Leerlingen klieren onderling. -Leerlingen worden herinnerd aan de afspraken: jullie praten door elkaar en mij heen. Ook als je je hand voor je mond hebt, zie ik het.	
	5. vraag / antwoord		+24	70-100	Idem. -VI koppelt het thema pesten aan de lacherige sfeer in de klas: homo's worden vaak, net zoals hier, uitgelachen (en erger).	Leerlingen hebben weerstand ten aanzien van het onderwerp.
	6. enveloppenspel	Leerlingen krijgen ieder een kaartje met een nummer en een vraag die ze beantwoorden met het idee dat ze homo zijn. Voorlichter noemt een nummer en de leerling met het betreffende kaartje leest en beantwoordt de vraag.	+25	70-100	Idem. Leerlingen mompelen onderling en roepen seksuele associaties door de klas. -leerlingen worden individueel met hun naam aangesproken; voorlichter corrigeert direct.	
	7. afsluiting	Rondje waarin elke leerling kort kan zeggen wat hij / zij ervan vond en wat hij / zij ervan geleerd heeft. Website wordt op het bord geschreven.	+5			

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
16 (G)	1. start	Aan het begin van de dag vindt een plenaire opening plaats in de aula. Nu wordt gevraagd: Wat verwacht je van deze les?	+1			
	2. vraag en antwoord	Het gaat heen en weer tussen leerlingen en voorlichter en tussen leerlingen (via voorlichter). Wat als kind (bijvoorbeeld jong neefje) homo blijkt te zijn; wat als vriend homo blijkt te zijn; leerlingen worden één voor één allemaal aangesproken.	+8	95-100	Een leerling hangt met hoofd voor over op zijn tafel. -Hij wordt direct aangesproken door voorlichter. Meisjes lachen terwijl jongen zijn mening verwoordt. -VI: Kun je vragen waarom ze lachen?	
	3. 'herken de hetero'	Leerlingen krijgen een poster met daarop grote pasfoto's van mensen met de vraag: wie van hen is de hetero? (de rest is dus homo).	+8	95-100		
	4. woordenspel	Een aantal vrijwilligers krijgt een blad met één van de woorden: homo is een man artiest gerard joling . De bedoeling is dat ze, staande voor de klas, met deze woorden een zin maken. Moraal: waarom is 'homo' hierbij eigenlijk van belang?	+5	95-100		
	5. coming out	Voorlichter vraagt beurteling aan leerlingen: ben jij hetero en jij en jij? Hoe weet je dat? Wat vinden je ouders ervan? De derde voorlichter vertelt kort over zijn eigen coming out. Daarna de eerste voorlichter (op aandrang leerling).	+8	95-100		
	6. afsluitende opmerkingen	Wat hebben jullie geleerd? Onderzoek GGD: het is niet eenvoudig homo te zijn hier op school; jullie gaan als nieuwe generatie het verschil maken.	+2	95-100		
17 (G)	1. vervolg les 16: introductie	Vier voorlichters stellen zich voor en de reden van hun aanwezigheid wordt kort uiteengezet.	+10	95-100		
	2. 'workshops' met voorlichters	Leerlingen worden verdeeld over 4 groepjes (van 4 tot 6 leerlingen elk). Bij elk groepje vertelt een voorlichter over zich zelf: zijn leven en homoseksualiteit. Leerlingen stellen vragen / voeren een gesprek met de voorlichter. Op de helft van de tijd wisselen groepjes van voorlichter.	+33	100		

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
18 (G)	1. start	Vl: iedereen is vanaf nu homo.	+1	95-100	Leerling roept door de klas. -Hij wordt door vl naar voren geroepen voor een interview.	
	2. interview	Interview met leerling voor de klas: leerling beantwoordt als homo vragen van voorlichter en medeleerlingen: hoe heb je het je ouders verteld?; op wat voor mannen val je?	+4	95-100		
	3. vraag en antwoord	Vraag en antwoord; discussie tussen leerlingen en voorlichter over doen en laten homo's, anders zijn versus normaal zijn.	+15	90	Leerling hangt over z'n bank. -Hij moet voorin de klas gaan zitten . Een leerling is doorlopend met zijn telefoon bezig.	Een (andere) leerling zegt: we zijn hier allemaal bilmaten, we laten allemaal onze spleet zien. -vl: We gaan het niet over seks hebben. Anale seks vindt ook plaats onder hetero's.
	4. Gay Straight Alliance (GSA) en discussie	Voorlichter vraagt om mensen die Gay Straight Alliance (GSA) willen starten in school. Leerlingen zijn sceptisch.	+5	90		
	5. video	Videodocumentaire over een jongen uit Noord-Holland die met een jongerenboot wil meevaren in de Gay pride.	+20	80-90	Twee leerlingen zijn voornamelijk met hun telefoon bezig; 1 leerling staart uit het raam.	Video roept weerstand op bij drie tot vier leerlingen. -De video en een deel van de reacties worden na afloop besproken.
	6. afsluiting	Vrijwilligers GSA kunnen zich opgeven. Leerlingen melden zich ter plekke aan.	+5	90		
19/20 (H)	1. kort voorstellen	Voorlichters noemen hun naam.	+1	95-100		
	2. video	Video 'Burger-inn'. Een soap die zich afspeelt in een snackbar. De hoofdrolspelers discrimineren elkaar op verschillende gronden: sociale status, etniciteit, seksuele geaardheid en geslacht.	+14	95-100		
	3. vraag en antwoord: discriminatie	Op welke gronden kun je nog meer discrimineren? Waarom discrimineren mensen; hoe kun je discrimineren; wat is de ergste vorm van discriminatie; wat kun je (terug) doen; discriminatie en schelden in de school; is schelden altijd discriminerend? Pesters en hun gedrag in de groep (klas).	+24	95-100		

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
	4. over COC	Doel en geschiedenis van het COC.	+4	95-100		2 ^e les: Negatieve kwinkslag van een leerling: COC = 'cock'?
	5. associatiespel	Associaties van leerlingen, op aangeven voorlichter.	+8	95-100		
	6. seksspel	Reeks seksuele handelingen op het bord, wat zijn de mogelijkheden van: V/M, M/M, V/V?	+10	95-100		
	7. vraag en antwoord	Relaties, vóórkomen homoseksualiteit. Voorlichters agenderen.		95-100		
	8. vragen leerlingen aan voorlichters	Hebben jullie vragen aan ons, nu er homo's voor de klas staan?	+3	95-100		
	9. verwijzing COC	Eigen discotheek, website, folder (doe in je tas en neem mee naar huis).	+1	95-100		
	10. coming out verhalen	Persoonlijk coming out verhaal van twee voorlichters.	+11	95-100		
	11. thema's / vraag / antwoord	Homocafé, Gay pride, vragen, GSA .	+7	95-100		
	12. afsluiting	Korte afsluiting: je kunt mailen, enz.	+1	95-100		
21/22 (I)	1. kort voorstellen	Kort voorstellen en uitdelen visitekaartje aan iedere leerling met daarop verwijzing naar eigen website.	+2	100		
	2. persoonlijk coming out verhaal	V1 vertelt haar levensverhaal en coming out in relatie tot familie, de kerk, vrienden, en werk.	+32	100		
	3. gelegenheid tot vragen	Leerlingen kunnen hun eigen vragen stellen aan de voorlichter.	+13	100		
	4. korte afsluiting		+2	100		
23 (J)	1. aanvang en introductie door docente	Docente kondigt aan dat ze weg gaat op verzoek van de voorlichters. Docente: ik vraag na de les aan de voorlichters hoe jullie het hebt gedaan. Dit is bepalend voor een cijfer.	+6	50	Bij aanvang van de les (voor de start met het voorstellen) is het al zeer rumoerig.	

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
	2. kort voorstellen + regels	Voorlichters stellen zich kort voor: naam, leeftijd, COC afdeling. Doel: wij komen voorlichting geven over homoseksualiteit (ho-le-bi-transgender). Leerlingen stellen zich voor: naam, leeftijd, ik ken wel/niet iemand in mijn omgeving die homo is. Voorlichter maakt de regels (komen op het bord te staan): o.m. geen namen noemen, alles blijft binnen vier muren, niet door elkaar praten.	+5	95		
	3. associatiespel	Op het whiteboard: in het midden staat het woord homoseksualiteit, leerlingen mogen associatieve woorden roepen die daaromheen komen te staan. Vervolgens vraag en antwoord aan de hand van deze associaties.	+22	80-95	Een paar leerlingen klieren onderling VI: heeft het met het spel te maken? Door elkaar en door voorlichters heen roepen / praten. -VI: we zouden er niet doorheen praten.	Moeten we het overal over hebben?
	4. situatiespel	Voorlichter noemt verschillende (opeenvolgende) situaties, beginnend met: stel je zit voor een tent bij een kampvuur en je vriendin vertelt: ik moet aan meisjes denken.... Vervolgsituaties: ze zegt: ik ben homo, hoe reageer je?, slaap je in dezelfde tent? Ga je mee naar homocafé, wat als ze op jou verliefd blijkt te zijn? Bij elke stap in het verhaal geeft één leerling antwoord, zo gaat het de kring rond.	+12	80	Door elkaar en door voorlichters heen roepen / praten. Meisjes praten, giebelen/ zijn onoplettend. -VI: wijst op de regels op het bord. Meisjes praten er nog steeds doorheen. -VI spreekt ze aan.	Demonstratief gapen.
	5. vraag en antwoord	Leerlingen stellen vragen aan voorlichters; voorlichters antwoorden.	+30	70-80	Door elkaar en door voorlichters heen roepen / praten. Dit onderdeel moet voortdurend worden onderbroken door het storende gedrag van leerlingen. Leerlingen dagen uit: zet er een leerling uit dan!; u geeft ze wel veel kansen! -vl: wil jij er soms uit? -Voorlichters dreigen met het stopzetten van de les; we zijn hier te gast. -Meisje roept door de klas heen. -Zij wordt de klas uitgezet.	Is het al pauze? Uitdagen van voorlichters; uitdagen / beledigen van elkaar.
	6. evaluatierondje	Wat vonden jullie ervan / heb je iets geleerd?	+3			

<i>Voorlichtings-les(sen) (school)</i>	<i>Onderdeel</i>	<i>Toelichting / werkwijze / materialen</i>	<i>Duur in min.</i>	<i>Leerlingen % oplettend</i>	<i>Leerlingen: storend</i>	<i>Leerlingen: weerstand</i>
24 (J)	1. aanvang en introductie door docent		+5			
	2. voorstellen + regels	Leerlingen stellen zich voor: naam, leeftijd, ik ken wel/niet iemand in bepaalde omgeving die homo is. De regels staan op het bord (o.m. elkaar uit laten spreken, respect voor elkaars mening).	+2	70-80	Sfeer is niet veilig: leerlingen lachen elkaar uit bij het voorstellen.	Leerling: ik ken geen homo's of dat soort 'gezooi'.
	3. associatiespel	Associatiespel	+25	80-95	Aantal jongens praten door elkaar heen. -jongens, centraal! Leerlingen zijn zeer impulsief, roepen snel ongevraagd hun mening en gaan van de hak op de tak. Leerlingen pesten onderling. Leerlingen onderbreken voorlichter. -Waarschuwing: we sturen ook leerlingen eruit.	
	4. coming out verhaal	Kort coming out verhaal voorlichters. Gevolgd door rondje in de kring: hoe zouden jouw ouders reageren?	+10	90		
	5. vraag- en antwoord	Vraag en antwoord: kun je hier in school homo zijn? Kunnen hetero's ook meer mannelijk of vrouwelijk zijn? Opmerkingen van leerlingen geven aanleiding tot een korte uiteenzetting over soa's en voorbehoedsmiddelen.	+25	70-80	Leerling praat er door heen. -wordt bij naam gecorrigeerd. Leerlingen klieren en pesten onderling. Leerlingen krijgen slappe lach. -leerlingen worden verplaatst in kring.	
	6. evaluatierondje	Rondje: Wat vonden jullie ervan / heb je iets geleerd?	+3	90		Leerling maant anderen tot tempo, zet alvast zijn tas op het eigen hoofd.

3.3 Didactische kenmerken, relevantie en voorbeelden

3.3.1 Structuur van de les: inbedding in schoolcurriculum of -programma

Voorlichtingslessen gebeuren vaak op uitnodiging van (een docent van) een bepaalde vaksectie omdat het voorlichtingsonderwerp LHBT tot de lesstof behoort. Ook kan een les plaatsvinden omdat een bepaalde vaksectie het aanbod tot voorlichting heeft opgepakt, of omdat er iets in school speelt (bijvoorbeeld homoseksualiteit van een docent of leerling). Daarnaast zijn er twee lessen geobserveerd die binnen een themadag of zelfs themaweek plaatsvonden waarbij seksualiteit en diversiteit centraal stonden.

Onafhankelijk van deze verschillen in aanleiding staan de lessen verder echter meestal geheel op zich zelf, zonder nadere inbedding in de school. Het wordt dan aan de docent / de vaksectie / de school overgelaten om verbindingen te leggen met bepaalde lesstof of met hetgeen zich verder afspeelt in school.

3.3.2 Verschillen in didactisch-organisatorische aanpak en wensen

Verschillen zijn er allereerst in de ruimtelijke opstelling ten opzichte van de klas: al dan niet in een cirkel. Het blijkt echter dat opstelling in een cirkel of kring zeker geen voldoende voorwaarde is voor positieve onderlinge interactie. Wel zal bij een klassikale of rij-gewijze opstelling de onderlinge interactie, de gewenste of ook de niet gewenste, eerder plaatsvinden tussen de voorlichter en een of meer leerlingen en relatief minder snel tussen leerlingen onderling.

Sommige voorlichtingsgroepen willen expliciet dat een docent van de school bij de les is; anderen willen dit juist niet, of laten dit over aan de docent. Een argument vóór de aanwezigheid van een docent is dat deze zijn of haar 'pappenheimers kent', de sociale dynamiek van de groep begrijpt en direct kan ingrijpen wanneer dit ten behoeve van handhaving van de orde nodig is. Een nadeel van de aanwezigheid van een docent kan zijn dat leerlingen, bewust of onbewust, meer geremd kunnen zijn. Dat blijkt ook wel uit de observaties. Wanneer er geen docent bij de les is, lijken leerlingen minder geremd in hun associaties rond homoseksualiteit en méér direct of expliciet in hun woordgebruik.

Bovendien kan een docent niet alleen door passieve aanwezigheid invloed uitoefenen, maar zich ook actief bemoeien met de les. Bijvoorbeeld door bij een stellingenspel een bepaalde kant te kiezen, of anderszins sterk de eigen opvattingen te ventileren. Dit pakt niet altijd goed uit. Daarom kan het nuttig zijn om de rol van de docent in de les, voorafgaand aan de les, zorgvuldig te bespreken met de docent. Ook als de les zonder docent plaatsvindt, kan het goed zijn samen met de docent, vooraf aan de voorlichtingsles, de klas als leerlingengroep door te nemen. Met name een 'uitdagerende' klas vraagt ervaren en interactievaardige voorlichters.

3.3.3 Begin les: leerlingen via bijv. icebreaker opener maken

Een klas leerlingen bestaat uit verschillende personen en allerlei verschillende sociale relaties of gestructureerde verhoudingen binnen en tussen groepjes leerlingen. Ook in de voorlichtingsles heeft de voorlichter te maken met groepsgedrag waarbij sommige groepjes meer passief zijn en anderen meer actief zijn. Dit kan lesondersteunend zijn, of juist stuiten op een groepje leerlingen dat de les negatief domineert. Er kan daarnaast steeds sprake zijn van al bestaande positieve of juist negatieve emotionele spanningen in de klas die bij het onderwerp LHBT soms scherp tot uiting kunnen komen.

Om dit patroon te doorbreken is het goed, zoals in een les werd geobserveerd, om leerlingen niet zelf een plek in de klas of in de kring te laten kiezen. Via het spel icebreaker lukt het veelal goed om direct, bij het begin van de les, een opener sfeer te creëren, mede door leerlingen ‘spontaan’ te hergroeperen. Dit kan omdat icebreaker een soort stoelendans is waarbij leerlingen spelenderwijs door elkaar komen te zitten. Geobserveerd is dat dit spel door een voorlichters-team bewust werd ingezet op het moment dat er in een klas problemen ontstonden. Deze ingreep werkte.

3.3.4 Persoonlijk verhaal coming out

Veel voorlichtingsgroepen hebben een persoonlijk coming out verhaal op het programma staan. Dit heeft een duidelijk effect op de groep: leerlingen zijn tijdens zo'n verhaal veelal zeer aandachtig en belangstellend. Dit heeft ook gevolgen voor de wijze waarop de leerlingen in het vervolg van de les meedoen. Daarom is dit, behalve vaak heel persoonlijk voor voorlichters en informatief voor de leerlingen, ook instrumenteel en didactisch te benutten in de les. Leerlingen zijn daarna zeer betrokken.

In een situatie waarin een voorlichtingsgroep het coming out verhaal pas aan het eind van de les of slechts summier ‘behandelt’, kunnen de leerlingen ogenschijnlijk (relatief) neutraal blijven ten opzichte van het onderwerp. Zij ventileren dan (vaker) ronduit hun vooroordelen en opvattingen (die vervolgens kunnen worden weersproken). Wanneer dit zo niet de bedoeling is van de les, lijkt het beter het coming out verhaal meer aan het begin van een les te plaatsen.

3.3.5 ‘Diversiteit op velerlei gebied’ versus (slechts) seksuele diversiteit

Voorlichtingslessen kunnen meer zijn gericht op voorlichting over diversiteit op meer persoonlijke kenmerken, of slechts op variaties van homoseksualiteit. In beide gevallen is sprake van diversiteit en de als onwenselijk ingeschatte omgang hiermee in de vorm van negatieve discriminatie. Echter, vanuit een bredere invulling van diversiteit kan LHBT worden gepresenteerd als één van de varianten van discriminatie. Het voordeel van deze aanpak is dat discriminatie in bredere zin voor vele groepen leerlingen herkenbaar(der) wordt en het doel van de les naar een hoger plan wordt getild. Of, zoals bij een voorlichtingsles naar voren werd gebracht: we hebben allemaal kenmerken die aanleiding kunnen geven tot negatieve houdingen en gedragingen bij anderen. In zekere zin geeft dit allen meer ‘nabijheid’ omdat duidelijk wordt dat ieder wel iets

bijzonders of afwijkends heeft. Het gaat er om allen, ook degenen met iets anders of andere kenmerken, positief en respectvol te benaderen en te behandelen.

3.3.6 ‘Open structuur’ versus voorlichtersgestuurd

Een volgend aspect is dat een voorlichtingsles open van structuur kan zijn (het ene uiterste: één werkwijze: bijv. groepsgesprek) of juist ‘dichtgetimmerd’ kan zijn (het andere uiterste: bijv. opeenvolging van vastgelegde werkwijzen). Ook de mate waarin leerlingen de lesvolgorde mee kunnen agenderen, gebeurt op diverse wijzen: door middel van een bepaalde werkwijze (veel voorkomend is het associatiespel); of leerlingen agenderen op uitnodiging tijdens een open gesprek; of leerlingen agenderen uit zich zelf. Bij veel lessen is het associatiespel een belangrijk onderdeel. Dit wordt ook wel gebruikt als leidraad voor de les: zo kunnen leerlingen inhoud en eventueel volgorde mee agenderen. Over het algemeen roepen leerlingen hun associaties luidop en worden deze nadien één voor één, of per categorie, besproken. Dat wat van de associaties besproken wordt, kan ook weer worden bepaald door leerlingen, of juist niet.

Interactievaardigheid en klassenmanagement gaan vaak hand in hand. Beide zijn van belang om tijdens de voorlichtingsles de regie van het sociale proces in eigen hand te houden. Dat lukt niet bij alle voorlichters. Normatief zijn belemmert vaak de dialoog; daardoor wordt de interactie meer eenrichtingsverkeer. Ook exclusief vasthouden aan de eigen insteek en de eigen inbrengen van leerlingen negeren vergroot het eenrichtingsverkeer. Voorbeelden van regievoering zijn bijvoorbeeld: niet direct zelf reageren op een vraag, opmerking of inbreng uit de klas, maar de bal bij de leerlingen terugleggen (‘dat klinkt alsof je er zelf een mening over hebt’, of tegen een andere leerling: ‘je kunt daar ook anders over denken, reageer jij daar eens op’). Zo worden leerlingen actief gehouden, kunnen zij een bepaalde richting in worden gestuurd, en voelen zij zich ook verantwoordelijk voor het verloop van de les.

Het belang van deze bewuste didactische variaties is het volgende. We hebben lessen geobserveerd waar de structuur wat betreft werkwijzen open was gelaten maar er geen dialoog op gang kwam. Hierdoor gingen voorlichters de interactie uit de leerlingen trekken. Anderzijds waren er lessen waarbij de voorlichters zich zelf meer naar de achtergrond plaatsten en zij het gesprek min of meer aan de klas over konden laten. Of een dialoog tussen leerlingen en tussen leerlingen en voorlichters tot stand komt, lijkt met name afhankelijk van de structuur van de les; de gevolgde werkwijze en de mogelijkheden tot agendering door leerlingen daarbij. Een normatieve versus open houding van voorlichters, en het vasthouden aan lijn van de les of hiervan af kunnen wijken, zijn eveneens van belang. Vanuit de mogelijke variaties in structuur, werkwijze/houding, en het al dan niet voeren van een dialoog met de leerlingen, is in principe sprake van acht didactische werkwijzen: zie Tabel 4.

Tabel 4 – Mogelijke didactische variaties tijdens voorlichtingslessen

Structuur	Werkwijze/houding	Dialogo	
		Wel	Niet
Open	Open	1	2
	Dicht	3	4
Dicht	Open	5	6
	Dicht	7	8

3.3.7 ‘Normatieve boodschap / benadering’ versus ‘open’

Voorlichters kunnen meer normatief of voorschrijvend vanuit een bepaald waardenpatroon reageren op leerlingen, of juist meer open. Hier doen zich duidelijke verschillen voor tussen voorlichters. Voorbeelden van een open benadering zijn bijvoorbeeld afkomstig uit één van de voorlichtingslessen waarbij leerlingen met elkaar en een voorlichter in discussie gaan: ‘dat is een interessante mening, wat vind jij (andere leerling) daarvan?’ Veelal maakt het uit in hoeverre er informatie of feitelijke gegevens worden overgedragen of behandeld, of dat er sprake is van meningen en opvattingen (bijvoorbeeld: daar ben ik het mee eens, wat vind jij daarvan?; of: ja, zo kun je het zien, maar hoe kun je het ook nog zien?).

3.3.8 Inhoudelijk-didactische differentiaties

Feitelijk gaan de meeste voorlichtingslessen over belangrijke aspecten in de psychosociale groei en volwassenwording van de leerlingen, hun emotionele beleving en de culturele inbeddingen daarvan in relatie tot seksuele identiteitsontwikkeling en daarin gewaardeerde of genormeerde seksuele begrippen en handelingen. Hier lijken zich tussen leerling duidelijke verschillen voor te doen in samenhang met differentiaties naar leeftijdsgroep (bijvoorbeeld van 11 – 13 jaar; 13 – 15 jaar; 15 – 17 jaar). Heel duidelijk zijn ook leerlingverschillen die samenhangen met begrips- en reflectievermogen (mede in relatie tot verschil in het door hen bezocht onderwijstype van ‘laag’ - ‘hoog’).

Steeds echter is het persoonlijke coming out verhaal uiterst instructief voor het inzicht in en de beleving van psychosociale identiteitsvorming. Je kunt anders zijn of worden dan dat je eerst soms dacht; ook belangrijke anderen kunnen zich daar intensief mee gaan bemoeien. Dat niet altijd ondersteunend of positief. Er is een veelheid aan variaties en onzekerheden in emotionele ontwikkeling en seksuele gerichtheid in relatie tot de beleving dat ‘anderen’ ook ‘gewone’ anderen zijn. Deze thematiek kan ook goed worden uitgediept in relatie tot andere soorten sociale / culturele (voor)oordelen en discriminatiepatronen, mede gezien verschillende rollen en waarden dan wel normen die thuis, op straat, in de vriend(inn)engroep, in de klas of school, de buurt, de kerk, de media, in een stage of op het werk aan de orde kunnen zijn.

Binnen en tussen deze verschillende omgevingen kunnen zich ten aanzien van seksuele diversiteit verschillende of ook geheel tegenstrijdige meningen of eisen voordoen. Hiermee leren om-

gaan lijkt, gezien de geobserveerde lessen, een belangrijke opvoedingsvereiste voor elke persoon. Bijna alle voorlichters wijzen erop dat de media 'beelden' voorschotelen. Die beelden zijn wat betreft homoseksualiteit of homo's vaak extravagant en niet overeenkomstig hoe de meeste homo's zijn en hoe zij hun homoseksualiteit ervaren.

Opvoeding thuis kwam maar bij een enkele voorlichtingsgroep aan de orde ('hoe zouden je ouders reageren als je uit de kast zou komen?'). De geloofsgemeenschap komt met name ter sprake in christelijke scholengemeenschappen. Onderlinge normen tussen leerlingen, normen die in school ten aanzien van het 'anders zijn' bestaan, komen in verschillende mate van diepgang aan de orde: 'zouden twee meisjes kunnen zoenen in de aula?'. Wel is in enkele voorlichtingslessen aandacht voor uitleg over de negatieve werking van groepsgedrag, het meelopen en onbewust bestendigen van een situatie waarin gepest/gediscrimineerd wordt. Er wordt dan vervolgens aandacht gegeven aan hoe leerlingen dit zelf kunnen tegengaan.

In veel van de geobserveerde voorlichtingsgroepen wordt ervoor gekozen vooroordelen en stereotypen door de klas te laten ventileren, meestal door middel van het associatiespel. Dit geldt ook voor expliciete seksuele handelingen die worden geassocieerd met LHBT. Op zich is dit goed: het voorkomt vaak dat een en ander blijft 'rondzingen' in de klas. Vervolgens dienen de aldus opgebrachte vooroordelen te worden ontkracht, bijvoorbeeld via een gestuurde dialoog zoals eerder beschreven.

Doelstellingen van lesonderdelen (bijvoorbeeld: overdragen dat bepaalde stereotypen ten grondslag liggen aan negatieve discriminatie, of dat homo's onderling net zo verschillend zijn als hetero's), kunnen expliciet via directe overdracht, of ook impliciet, worden bijgebracht. Het laatste bijvoorbeeld door middel van een werkvorm als 'herken de hetero'. Hierbij moeten leerlingen uit een reeks foto's van homo's een hetero aanwijzen, of een anekdote met een 'moraal van het verhaal' op het eind. Een in eerste instantie impliciete boodschap kan krachtiger zijn, maar moet dan ook aankomen bij de leerlingen: zij moeten de boodschap ook kunnen zien en begrijpen.

3.3.9 Persoonlijke kenmerken van voorlichters

De leeftijd van voorlichters kan verschillen binnen een voorlichtingsgroep. Dit kan een bewuste keuze zijn, maar lijkt vaak afhankelijk van de beschikbaarheid van vrijwilligers in de regio. Aan de hand van geobserveerde lessen hebben we niet kunnen waarnemen dat jonge(re) of oudere(re) voorlichters meer interesse of juist meer weerstand of desinteresse ondervinden als gevolg van een te geringe of te grote afstand tot leerlingen wat betreft leeftijd. Oudere voorlichters gaven soms in de les aan bang te zijn voor een generatiekloof. Het lijkt er echter op dat leerlingen de authenticiteit in het gedrag van voorlichters waarderen, ongeacht hun leeftijd.

Vaak is een combinatie waarneembaar van een meer ervaren en een minder ervaren voorlichter en / of nieuwe (kandidaat)voorlichter. De les wordt dan gedragen door de meer ervaren voorlichter; de andere voorlichter doet de relatief meer routineuze werkzaamheden. Ervaring laat zich zien aan de hand van de behendigheid in de omgang met de klas, in combinatie met het

vasthouden aan de lijn in, ofwel het doel van, de les. Voorlichters met onderwijservaring hebben duidelijk een streepje voor.

In de meeste lessen is een combinatie van man(nen) en vrouw(en), dus twee seksen. Het voordeel hiervan is dat er vragen gesteld kunnen worden gesteld aan beide voorlichters. Vaak blijkt dat jongens en meisjes een verschillend of ander idee hebben van, of ook opvattingen hebben over, homoseksualiteit bij mannen in vergelijking met homoseksualiteit bij vrouwen. Generaliserend: vrouwelijke homoseksualiteit is meer onopvallend, minder herkenbaar voor leerlingen. Als het gaat om waardering roept mannelijke homoseksualiteit bij jongens in eerste instantie meer negatieve reacties op dan vrouwelijke homoseksualiteit.

De voorlichters zelf benadrukken vaak de eigen 'normaliteit' en het (daarmee) zelf representatief zijn voor de groep LHBT.

3.4 Wisselwerking met en kenmerken van leerlinggedrag

De leerlingontwikkeling richting volwassenheid en bepaling van de eigen identiteit, in het bijzonder de seksuele identiteitsontwikkeling, staat volgens de observaties vrij centraal in de beleving en de dagelijkse interesses en onzekerheden van de leerlingen. Er lijkt hier sprake te zijn van een groot emotioneel en soms wisselend belang. Hierin is het belangrijk onderscheid te maken tussen jezelf en anderen, informatie en mening, uitspraak of fictie versus gedrag. Hoe hiermee wordt omgegaan, lijkt mede gestoeld op de aandacht voor dergelijke sociaal-pedagogische onderwerpen in de school en het schoolklimaat, de schoolwaarden en schoolnormen, en de thuissituaties.

Binnen eenzelfde klas is soms sprake van zeer verschillend leerlinggedrag. Het is dan positief dat een docent mede kan ingrijpen (de voorlichter kent de leerlingen niet genoeg). Leerlingen kunnen (ogenschijnlijk) terughoudendheid zijn, of afwijzend; daarentegen kunnen zij ook relatief onbekommerd velerlei met de voorlichting verband houdende feiten en onderwerpen de klas inroepen. Dit is mede afhankelijk van de regievoering van de voorlichters. Bij weerstand kan nadere informatie worden opgevraagd of kunnen alternatieven worden opgenoemd.

Goed voorlichtingsgedrag blijft gericht op het doel van de les en is overzichtelijk naar inhoud, presentatie en leerlingenreacties. Het is duidelijk, rustig, met overwicht, gericht op dialoog met de leerlingen, hen serieus nemend maar ook aanvullend of corrigerend waar nodig. Dit gericht op de individuele leerling of tegelijk ook de klas als geheel, met onderling respect. Een globale lijn kan zijn gericht op diverse onderwerpen: volwassenwording; vriend(inn)en; verkennen van emotionele belevingen en seksualiteit; afwijzen van pesten, discriminatie, geweld. Relatief opvallend is nog wel dat, in de drie lessen met expliciete weerstand en veel storend gedrag, er in deze lessen geen docent aanwezig was en bij twee van deze lessen de klas (bijna) volledig uit jongens bestond.

In sommige situaties was duidelijk dat leerlingen al een cultuur van intolerantie hadden (opgebouwd). Het is dan nodig meningen of opvattingen tegenover of naast elkaar te stellen, te reflecteren over diverse soorten informatie of ook meningen, te onderzoeken wat de kern van het gezamenlijke belang is, te verhelderen welke belevingen en welke gedragingen daarbij horen. Wat betreft werkwijze is het dan van belang dat leerlingen worden uitgenodigd zich te verplaatsen in bijvoorbeeld de situatie van een ander ('wat als je beste vriend/vriendin uit de kast komt?') of zichzelf ('stel: je ontdekt dat je zelf homoseksueel bent, zou je het je ouders kunnen vertellen? etc.). Zij kunnen zich ook verplaatsen in de situatie van een observator van wat er op school gebeurt ('kun je hier op school anders zijn, zou hier gepest worden als een klasgenoot homo is?').

In de meeste voorlichtingslessen wordt de nadruk gelegd op het 'normaal' zijn van homo's en lesbiennes. Dit wordt afgezet tegen het beeld dat in de media bestaat als gevolg van bepaalde beelden die de stereotypie bevestigen van bijvoorbeeld de Gay Pride en extravagante bekende homoseksuele Nederlanders op de televisie.

Soms zijn er slechts enkele leerlingen die in de lescontext zich meer durven te uiten, hetgeen niet altijd de gewenste beleving of informatievoorziening bevordert. Gericht andere leerlingen erbij betrekken is dan zeker nodig. Dit lukt niet altijd vanwege de 'nieuwe klassituatie' voor de voorlichters (vraagt goede voorbereiding en samenwerking met de klassendocent). Het groepsgebeuren tijdens voorlichtingslessen zet de voorlichters soms voor een dilemma: vermeende passiviteit doorbreken veroorzaakt mogelijk een onveilige situatie voor de leerlingen. Dit blijft een inschatting, waarbij rekening kan worden gehouden met het feit dat passiviteit niet noodzakelijk desinteresse betekent. Bij één van de voorlichtingsgroepen werden vragen aan voorlichters door alle leerlingen anoniem (op een briefje) gesteld. Dit heeft mogelijk een nadeel wat betreft de directe interactie, maar het zorgt er wel voor dat iedereen kan / moet meedoen op een veilige manier.

De woordkeuze en de werkwijzen of spelvormen dienen, gezien de leerlingen, op het juiste niveau te gebeuren ('lagere onderwijstypen versus Havo/Vwo'). In de bovenbouw VWO is duidelijk meer kans om leerlingen onderling te laten discussiëren in plaats van informatie over te dragen. Op het laagste niveaus (LWOO/speciaal onderwijs) dient vooral rekening te worden gehouden met het woordgebruik en abstractievermogen van de leerlingen.

De tijdsduur van de voorlichting speelt een rol: de aandachtsspanne bij jongere leerlingen, of die in lagere leerniveau's, is vaak korter dan die bij oudere leerlingen of die in hogere onderwijstypen. Ook qua geslacht lijken zich verschillen voor te doen. Het ziet ernaar uit dat jongens, in de eerste leerjaren, vaak meer passief zijn (en indien actief, vaker op negatieve wijze); meisjes tonen (relatief) vaak meer interesse. In de hogere leerjaren lijkt dit verschil minder aan de orde.

3.5 Feedback bijeenkomst en discussie met voorlichters

Op 21 januari 2012 is er te Utrecht een landelijke feedback bijeenkomst geweest waarin de kern van de opzet en resultaten van de lesobservaties werd gepresenteerd aan de leden van de klankborden LHBT-voorlichting. Vervolgens werden deze resultaten onderling besproken. Kernpunt daarbij was de vraag wat de voorlichtingsgroepen met de resultaten zouden kunnen doen.

Uit de bespreking van de resultaten kwam als grote lijn naar voren dat:

- men zich geheel herkende in de onderzoeksresultaten. Met andere woorden: blijkbaar gaven de onderzoekers een waarheidsgetrouw ('valide') beeld van hetgeen er tijdens de voorlichtingslessen gebeurt.
- de voorlichtingsgroepen enerzijds behoefte hebben aan autonomie bij de invulling van hun voorlichting en de ontwikkelingen daarvan; anderzijds willen zij leren van de expertise van andere voorlichtingsgroepen om niet 'het wiel opnieuw te hoeven uitvinden'.
- bepaalde voorlichtingsgroepen graag (meer) willen samenwerken met scholen en bijvoorbeeld het gemeentebestuur en de GGD. Wat betreft de doelstelling van de voorlichting seksuele diversiteit zou men graag de school probleemeigenaar maken. Andere voorlichtingsgroepen zijn van mening dat scholen dit zonder extra ondersteuning niet kunnen: het ontbreekt hen aan tijd en middelen om deze rol op zich te nemen.
- het van groot belang wordt geacht dat de docent / de school 'nazorg' biedt na de voorlichtingsles. Dit omdat de mogelijkheid bestaat dat het agenderen en aan de orde stellen van homoseksualiteit in de school onbedoelde negatieve gevolgen, in plaats van de bedoelde positieve effecten, kan hebben.
- het belangrijk is af te wegen wat de balans is tussen de persoonlijke inbreng die de voorlichter heeft wat betreft eigen ervaringen ('coming out') ten opzichte van de meer feitelijke kennisoverdracht en algemene informatievoorziening wat betreft diversiteit of seksuele diversiteit (n.b.: dit laatste zou ook door de school gedaan kunnen worden, bijvoorbeeld ingepast in curriculumontwikkeling).
- één groep noemde het ontwikkelen van een eigen voorlichtingsprogramma voor scholen. Deze zouden dan programmatisch en structureel begeleid kunnen worden (initiatief hiervoor bij COC) (n.b.: lessen van voorlichtingsgroepen zouden hierop naadloos kunnen aansluiten).
- gewezen werd op het onderwerp Transgender: hoe krijgen we dat meer in voorlichtingslessen?
- sommige voorlichters méér kwalitatief en kwantitatief opgezet onderzoek wensen naar de lange termijn effecten ('attitudeverandering') van voorlichting op leerlingen. Van belang is hoe de effectiviteit van voorlichting (en onderdelen daarbinnen) zich verhoudt tot die van bijvoorbeeld een TV-programma als 'uit de kast'. Wordt een school veiliger van een voorlichtingsles?
- ook wenst men maatwerk, bijv.: Wat zijn de behoeften en wensen van voorlichtingsgroepen? Hoe kunnen voorlichtingen optimaal aansluiten bij de verschillen in doelgroepen leerlingen?

4 Discussie en aanbevelingen

4.1 Naar een meer efficiënte en effectieve LHBT-voorlichting

4.1.1 Principe en kern van uitwerking

De observaties van de 24 lessen en de feedback bespreking op 21 januari 2012 leiden tot de volgende suggesties wat betreft de mogelijke ordening en uitwerking van de principes en de kern van de voorlichting seksuele diversiteit:

- Groei / ontwikkeling / volwassenwording zijn grotendeels biologisch en psychologisch bepaald; hier is in het algemeen geen sprake van keuze.
- Mensen die ontdekken LHBT te zijn, hebben daar 'niet voor gekozen'. De ontdekking leidt aanvankelijk vaak tot gevoelens van sociale onveiligheid en soms ook tot fysieke onveiligheid.
- Kernpunt is: hoe kunnen wij 'sensibele' kinderen van 11 – 13 jaar; 13 – 15 jaar; 15 -17 jaar, in een bepaald onderwijstype of bepaalde school, zowel emotioneel als sociaal verantwoord steunen in hun persoonlijkheids- en seksuele identiteitsontwikkeling richting volwassenheid?
- In principe kan iedereen LHBT zijn, of worden, ook jij.
- LHBT-zijn is geen 'keuze'. Maar het creëren van sociale (on)veiligheid voor een LHBT-persoon is dat wel. Als jij dat doet, ben jij er dus ook verantwoordelijk voor.
- Iedereen kan bijdragen aan sociale veiligheid voor iedereen, respectvol omgaan met iedereen.
- 'Te' opvallend gedrag van LHBT-personen ('extravagant', 'fladderhomo', 'GayPride') is te plaatsen als 'niet alledaags of niet-normaal' en kan te maken hebben met 'kunst', 'aandacht-trekkerij', 'mediageniek optreden', 'werk of theater', 'handige marketing' of ook: jezelf zijn.

4.1.2 School- en curriculumbeleid

Uit de observaties van LHBT-voorlichtingslessen blijkt onder meer dat leerlingen soms al eerder een voorlichting hebben bijgewoond. Er lijkt geen samenhangend of accumulerend voorlichtingsprogramma te zijn. Ook als de lessen plaats vinden in het kader van een schoolproject, kan de voorlichting nog op zich zelf staan. Er lijkt dan veel te winnen als deze voorlichtingslessen zouden passen in een gedegen schoolcontext en schoolbeleid.

Bovenstaand principe van seksuele diversiteit en de kern van onderling respect zou in werkgroepverband, via samenwerking met onder meer docenten en/of uitgeverijen, kunnen worden uitgewerkt in een onderwijs- annex curriculumcontext:

- LHBT-voorlichting zou dienen te zijn opgenomen in het school(veiligheids)beleid met bijv. concrete invullingen als participatie in Gay Straight Alliance, schoolregels en gedragsregels, en controle / handhaving daarvan samen met de leerlingen.

- Integratie van LHBT-beleid met andere vormen van (het tegengaan van) sociale en culturele stereotypering / discriminatie is noodzakelijk.
- ‘Normaal doen’ = respectvol omgaan met verschillen.
- Respectvol is het gemeenschappelijke; verschillen (in seksualiteit) zijn persoonlijk.
- Deze schoolbeleidssystematiek dient te worden uitgewerkt in het schoolwerkplan of het curriculum, mede gedifferentieerd naar niveau (onderwijstype), leeftijd, diagnostiek en evaluatie resp. handhaving.
- Structureel verbinden met ofwel inpassen in vakken als maatschappijleer / CKV / Godsdienst e.d. is nodig.
- Voorlichting passend creëren binnen het school(veiligheids)beleid is een belangrijke steun in de rug voor LHBT-leerlingen en -docenten.

4.1.3 Uitvoering tijdens lessen

De 24 lesobservaties leiden bovendien tot de volgende suggesties wat betreft accenten waarop zou kunnen worden gelet bij de uitvoering van LHBT-voorlichting tijdens voorlichtingslessen.

Wat betreft de voorlichters lijkt het nuttig dat zij:

- een globale tijdsplanning hebben en ook handhaven; ook iets extra’s achter de hand hebben;
- zich bij lesbegin zelf voorstellen en het doel van de les verhelderen;
- bij lesbegin met de leerlingen afspreken hoe er positief met elkaar wordt omgegaan (bieden van veiligheid: niet op elkaar wijzen, geen namen noemen van personen, deze les blijft binnen vier muren, informatiefolder in de tas doen);
- direct controle uitoefenen op het nakomen van deze regels (let op leerlinggedrag, afspraken kort op bord);
- zelf de regie in de hand houden, leerlingen onderling laten discussiëren;
- onderscheid maken tussen informatie, mening, discussie / dialoog over meningen;
- sensitief zijn in de groep: behoeden / beschermen versus uitdagen / grensverleggen;
- de les afsluiten met een evaluatie ofwel feedback door de leerlingen (eventueel anoniem);
- ook eens bij elkaar een voorlichtingsles observeren (‘alsof zij zelf leerling zijn’);
- een duidelijk doel hebben met de les: Hoe bereik ik dit en dat bij deze leerlingen? Met welke (werk)wijze komt dit tot stand? Is de les efficiënt en ook effectief geweest?

Wat betreft de leerlingen lijkt het nuttig dat zij:

- in een cirkel of kring zitten (zij kunnen allen elkaar zien, kunnen zich niet verbergen; de voorlichter ziet ook allen en kan regie voeren door middel van spelvormen en beurten);
- in een cirkel kunnen zij oefenen in het van geven van aandacht en respect aan elkaar; de voorlichter geeft relatief gemakkelijker het initiatief of de verantwoording van de dialoog aan de leerlingen gezamenlijk, als positief proces);
- niet ‘zelfgekozen’ naast elkaar zitten (‘open situatie’ creëren via bijvoorbeeld icebreaker);
- leren zich te verplaatsen in een ander, een LHBT-persoon (‘alsof zij zelf LHBT zijn’);
- onderscheid maken tussen informatie, mening, discussie / dialoog over meningen.

4.2 Vervolg van het pilot onderzoek

Gezien de stand van zaken in LHBT-onderzoek (zie hoofdstuk 1) en de nu gehouden lesobservaties zijn vijf vervolgstappen mogelijk. Elke stap leidt tot verdere onderbouwing van de LHBT-voorlichting:

- 1) Lesobservaties: gericht verder observeren, nader structureren en concreter uitwerken van effectieve LHBT-voorlichting;
- 2) Schoolbeleid en curriculumontwikkeling: met schoolbesturen en docenten uitwerken van concrete lesinvullingen;
- 3) Statistische analyse van gegevens uit beschikbare landelijke LHBT-informatie: secundaire analyse van relevante informatie uit grootschalige landelijke onderzoeksresultaten verkregen bij honderdduizenden leerlingen, docenten en schoolleiding (ITS veiligheidsmonitor 2006, 2008 en 2010);
- 4) Ontwikkelings- en effectenonderzoek in scholen: gericht specifieke invullingen van LHBT-voorlichtingslessen in scholen onderzoeken en evalueren wat betreft effecten op (seksuele) diversiteit bij docenten en leerlingen;
- 5) Combinaties van bovenstaande.

Deze onderzoeksalternatieven kunnen op verschillende wijzen de nadere fundering en uitwerking van voorlichtingslessen seksuele diversiteit ondersteunen. Dit vooral ter onderbouwing van adequate curricula in het primair en voortgezet onderwijs. Op 17 februari 2012 besloot het kabinet alle scholen in het primair en voortgezet onderwijs te verplichten tot het geven van voorlichting over 'homoseksualiteit'. Naar verwachting gaat de maatregel in op 1 augustus 2012. De resultaten in deze publicatie en het voorgestelde vervolgonderzoek kunnen bijdragen aan de fundering en verdere uitwerking van de kwaliteiten van de benodigde voorlichtingslessen seksuele diversiteit.

Referenties

- Beauvais, C., & Jenson, J. (2002). *Social Cohesion: Updating the State of the Research*, CPRN Discussion Paper. Ottawa: Canadian Policy Research Networks. Retrieved from http://www.cprn.com/documents/12949_en.pdf
- Buijs, L., Hekma, G., & Duyvendak, J.W. (2009). *Als ze maar van me afblijven: Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Carbines, R., Wyatt, T., & Robb, L. (2006). *Encouraging tolerance and social cohesion through school education. Report to the Australian Government Department of Education, Science and Training*. Erebus International. Retrieved from http://www.valueseducation.edu.au/verve/_resources/Encouraging_Tolerance
- Chapman, C., & Harris, A. (2004). Improving schools in difficult and challenging contexts: Strategies for improvement. *Educational Research*, (46)3, 219-228.
- Chen, K. (2006) Social skills intervention for students with emotional/behavioral disorders: A literature review from the American Perspective. *Educational Research and Reviews*, 1(3), 143-149.
- Cotten-Huston, A.L., & Waite, B.M. (2000). Anti-homosexual attitudes in college-students: Predictors and classroom interventions. *Journal of Homosexuality*, (38)3, 117-133.
- Dankmeijer, P. (1994). *De organisatie van voorlichting over homoseksualiteit in Nederland. Verslag van een landelijke enquête over produktformulering*. Amsterdam: Empowerment lifestyle services.
- Dankmeijer, P. (2011). *GALE Toolkit Working with Schools 1.0. Tools for school consultants, principals, teachers, students and parents to integrate adequate attention of lesbian, gay, bisexual and transgender topics in curricula and school policies*. Amsterdam: GALE, The Global Alliance for LGBT Education. Retrieved from <http://www.lgbt-education.info>
- Felten, H. (2008). *Als een homo op je valt...: Acceptatie van homoseksualiteit onder Utrechtse (hetero)jongeren*. Utrecht: MOVISIE.
- Ferfolja, T. (2010). Lesbian teachers, harassment and the workplace. *Teaching and Teacher Education*, 26, 408-414.
- Graaf, H. de, Meerendonk, B. van de, Vennix, P., & Vanwesenbeeck, I. (2003). *Beter voor de klas, beter voor de school: Werkbeleving en gezondheid van homo- en biseksuele mannen en vrouwen in het onderwijs*. Retrieved from <http://www.aob.nl/doc/NL.pdf>
- Green, S., Dixon, P., & Gold-Neil, V. (1993). The effects of a gay/lesbian panel discussion on college student attitudes toward gay men, lesbians, and persons with AIDS (PWA's). *Journal of Sex Education and Therapy*, (19)1, 47-63.
http://www.valueseducation.edu.au/verve/_resources/Encouraging_Tolerance_Final_Report.pdf
- Inspectie van het Onderwijs. (2009). *Weerbaar en divers. Onderzoek naar seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid in het onderwijs*. Utrecht: Auteur.
- Kamps, L. (2010). *Intervention mapping: Hoe gaat het met de LHBT leerlingen op school?* Amsterdam.
- Keuzenkamp, S. (2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Keuzenkamp, S., & Oudejans, A. (2011). *Gewoon aan de slag? De sociale veiligheid van de werkplek voor homoseksuele mannen en vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L., Vanwesenbeeck, I., & Dankmeijer, P. (2007). *Nameting Adelmund Pilots*. Utrecht, Rutgers Nisso Groep.
- Martino, W. (2000). Policing masculinities: Investigating the role of homophobia and heteronormativity in the lives of adolescent school boys. *Journal of Mens Studies*, 8(2), 213-236.
- Mayer, M.J., & Furlong, M.J. (2010). How safe are our schools? *Educational Researcher*, 39(1), 16-26.
- Metselaar, M. (2008). *Vrolijke scholen? Een onderzoek naar de invloed van de school als protectieve factor op het verminderen of voorkomen van psychosociale problemen bij jongeren met een Same Sex Attraction* (Master's thesis). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Monks, C.P., Smith, P.K., Naylor, P., Barter, C., Ireland, J.L., & Coyne, I. (2009). Bullying in different contexts: Commonalities, differences and the role of theory. *Aggression and Violent Behavior*, 14(2), 146-156.
- Mooij, T. (1999a). Promoting prosocial pupil behaviour: 1: A multilevel theoretical model. *British Journal of Educational Psychology*, 69(4), 469-478.
- Mooij, T. (1999b). Promoting prosocial pupil behaviour: 2: Secondary school intervention and pupil effects. *British Journal of Educational Psychology*, 69(4), 479-504.
- Mooij, T. (2001). *Veilige scholen en (pro)sociaal gedrag*. Nijmegen, Katholieke Universiteit, ITS.
- Mooij, T. (2007). *Discriminatie in en rond school*. Nijmegen: Radboud Universiteit, ITS.
- Mooij, T. (2009). Veiligheidsmonitor Voortgezet (Speciaal) Onderwijs: Opzet en resultaten. In M. Boekenooen, P. van Hoesel, Y. Prince, & C. Verheijen (Eds.), *Methoden van beleidsonderzoekers: creatief en oplossingsgericht* (pp. 299-309). Den Haag: Lemma.
- Mooij, T. (2011a). Differences in pupil characteristics and motives in being a victim, perpetrator, and witness of violence in secondary education. *Research Papers in Education*, 26(1), 105-128. doi: 10.1080/02671520903191196.
- Mooij, T. (2011b). Secondary school teachers' personal and school characteristics, experience of violence and perceived violence motives. *Teachers and Teaching*, 17(2), 225-251.
- Mooij, T., & Fettelaar, D. (2011). School level and pupil level effects on secondary pupils' feelings of safety in school, around school, and at home. (*submitted*).
- Mooij, T., Smeets, E., & De Wit, W. (2011). Multi-level aspects of social cohesion of secondary schools and pupils' feelings of safety. *British Journal of Educational Psychology*, 81(3), 369-390. doi:10.1348/000709910X526614.
- Morin, S.F. (1974). Educational programs as a means of changing attitudes toward gay people. *Homosexual Counseling Journal*, (1)4, 160-165.
- Schouten, M. (2010). *De LHBT voorlichtergroepen van Nederland*. Amsterdam: COC NL & EduDivers.
- Schouten, M. (2011). *De LHBT voorlichtergroepen van Nederland. Rapport 2010 in het kader van project 'Meer voorlichters, scholen, effect en inbedding'*. COC NL & EduDivers, 2010-2011.